

МОВОЗНАВСТВО

УДК 81'27'272-13:1

**ДО ПИТАННЯ МЕТОДОЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ
ЛІНГВОКУЛЬТУРНОГО КОНЦЕПТУ**

Віктор Козловський

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті розглядаються проблеми методології дослідження лінгвокультурного концепту. Вихідним узагальнюючим принципом такого дослідження є логіко-філософське розуміння природи виникнення і функціонування мовних явищ, а загальним методологічним принципом – концептуальний (когнітивний) аналіз, суть і смисл якого полягають у встановленні на системній і функціональній основах тих загальних і індивідуальних ознак (чинників) лінгвокультурного концепту, які визначають його суть (і смисл у межах тексту), а також дозволяють виокремити його від інших культурних мовно-ментальних одиниць.

Ключові слова: лінгвокультурний концепт, концептуальний аналіз, мовно-ментальна одиниця, концептуальна і мовна картини світу.

Ця стаття присвячена проблемі лінгвокультурних концептів і спрямована на узагальнення принципів (методів) їх дослідження. Актуальність питання визначається теоретичною і практичною значимістю, проблемністю та недостатньою вивченістю. Лінгвісти приділяють усе більшу увагу спостереженню над тими аспектами функціонування мови, які безпосередньо пов'язані з культурою нації та етносу, психологією мовленнєвої взаємодії. Наукові пошуки спрямовані на вивчення напрямку народної думки, зумовленого мовою, особливостей складу і стилю мислення народу. Як засвідчують результати наукових праць, у цьому плані отримано чимало корисних даних, помітна перспектива подальших досліджень. Разом з тим, зазначають лінгвісти, внаслідок складності явища є ще достатня кількість нерозв'язаних актуальних завдань [напр.: 1; 2; 9; 10; 17; 20]. До них, насамперед, слід віднести проблему методології вивчення лінгвокультурного концепту.

Найбільш узагальнений метод дослідження якого-небудь об'єкта завжди знаходиться у тісному зв'язку з певною науковою теорією і напрямом у науці. Такий зв'язок, як правило, веде до єдності „методу” і „теорії”: вивчення об'єкта відбувається у межах загальних принципів відповідної теорії. У свою чергу, кожний загальний метод виокремлює саме той бік мови у вивченні об'єкта, який визнається найважливішим у даному напрямі теорії мови. Лінгвокультурний концепт є одним з об'єктів такого вивчення у лінгвокультурології – науковій дисципліні, яка досліджує реальні комунікативні процеси, зокрема, зв'язок мовних фактів із синхронно діючим менталітетом народу [18, с. 218]. Предметом дослідження лінгвокультурології слугують одиниці мови, які набули символічного, еталонного, образно-метафоричного значення в культурі і узагальнюють результати діяльності людської свідомості, що закріплені у міфах, легендах, ритуалах, обрядах, фольклорних і релігійних дискурсах тощо [13, с. 8-11].

© Козловський В., 2008

Дослідження лінгвокультурних концептів проводиться у межах розробки категоріального апарату лінгвокультурології та опису базових екзистенціальних смислів, що представлені у лексичному фонді природної мови. Вихідний тактичний крок лінгвістів полягає у визначенні поняття „лінгвокультурний концепт”, встановленні та описі його місця (ролі) у категоріальному апараті *лінгвокультурології* як комплексної дисципліни, яка виникла на стику лінгвістики і культурології і характеризується цілісною структурою одиниць, єдністю їхнього мовного і позамовного (культурного) змісту [7; 8]. Таке розуміння предмета лінгвокультурології розвиває ідеї О. Потебні, М. Покровського, В. Виноградова та ін., коли вивчення виразних засобів мови поєднувалося зі встановленням специфіки національної культури народу (етносу).

У науковій літературі лінгвокультурний концепт визначається як ментальна одиниця фонетичного, лексичного, граматичного рівня [18, с. 216–217; 13, с. 28]. Це означає, що концептуальний характер мовної одиниці може бути зумовлений особливістю її звукового складу, семантики (лексеми), граматичної побудови. Головне призначення лінгвокультурного концепту — слугувати вивченню взаємодії мови і культури. Відповідно, завдання дослідника - розпізнати у мові (мовних чинниках) те, що прямо або опосередковано вказує на особливості історії, життя і культури народу. Поглиблення знань у цьому плані сприяє подальшому розумінню комунікативної функції мови, тих аспектів мовленнєвої поведінки і людської особистості, за якими можна побачити матеріальну і духовну самобутність етносу: *Volksgeist* В. фон Гумбольдта і Г.Штейнталя [цит. за: 5].

Ознайомлення із працями, що присвячені лінгвокультурному концепту, дозволяє констатувати, що узагальнюючі тактичні принципи лінгвістів базуються на логіко-філософських основах дослідження мови і мовлення. Керуючись принципом, що мова є одним із видів суспільної діяльності і нерозривно пов'язана із суспільною свідомістю і людським суспільством, лінгвісти спрямовують увагу на встановлення і вивчення зв'язків: *мова – свідомість – культура*. Обґрунтованими слід вважати положення щодо визначення місця і ролі зазначених явищ: 1) категорії мови реалізують себе у категоріях свідомості (окреслена сфера існування концепту); 2) мова є частиною культури, її зовнішнім проявом; 3) взаємодія мови і культури здійснюється у свідомості індивіда як представника народу (етносу). Логіко-філософська значимість даних положень настільки вагома, що вони самі стали відправними точками подальших спостережень.

Дослідження питання взаємодії мови і культури проводиться з різних позицій. Одна група вчених зазначає односторонній вектор відношень, а саме – вплив культури на мову. Наголошується думка: зі зміною дійсності змінюються культурно-національні стереотипи і сама мова [13, с. 34]. Інша точка зору проголошує зворотній вплив мови на культуру. На основі розуміння мови як духовної сили (В. фон Гумбольдт, О. Потебня) була висунута гіпотеза „лінгвістичної відносності” — кожний народ бачить світ через призму рідної мови, відображаючи дійсність у т.з. „мовній картині світу” [12; 14,]. Близька до цієї думка ідея Й.Л. Вайсгербера, для якого мова — „проміжна інстанція”, „посередник”, що знаходиться між об'єктивною дійсністю і свідомістю. Мову вчений представляє як „відбиток світу”, в якому він живе, а фрагменти світу для нього — „картини світу” („*Weltbild*”) [16]. Хоч гіпотеза „лінгвістичної відносності” була зустрінуто здебільшого стримано, вона певною мірою сприяла осмисленню низки фактів. Підтвердженням цього можуть слугувати етнолінгвістичні праці школи М. Толстого [Толстой, 1995], лінгвоантропологічні студії Є. Бартмінського та його послідовників. [22; 23]. Найпоширеніша точка зору відстоює ідею взаємозв'язку і взаємодії мови і культури. Мова визначається як

складова частина культури, основний інструмент її засвоєння. Мова виражає специфічні риси національної ментальності. З іншого боку, культура включена у мову, оскільки уся вона змодельована у тексті [18; 7; 8; 13].

Незважаючи на те, що культура і мова належать до різних семіотичних систем, вони виявляють деякі схожі ознаки [18, с. 224-226]. Зазначається, що культура і мова (як форми свідомості) відображають світогляд людини і народу (і відповідно визначають певні риси менталітету). Мова і культура реалізують себе у межах діалогу (оскільки суб'єкт мовлення та його адресат належать до суб'єктів культури). Обидва явища мають індивідуальні / суспільні форми існування; суб'єктом культури і мови є індивід або соціум, особистість або суспільство. Спільними ознаками мови і культури є нормативність та історизм. Культура є своєрідною історичною пам'яттю народу, а мова зберігає і збагачує колективну пам'ять. У методологічному плані спільні ознаки мови і культури обґрунтовують єдиний принцип їхнього дослідження.

У межах аналізу зв'язків між мовою, свідомістю та культурою зазначається такий чинник лінгвокультурного концепту, як *ментальність*. Зародження концепту („перехід” слова у концепт) відбувається під час осмислення „факту” культури (у тому числі його оцінка). Саме у свідомості відбувається взаємодія мови і культури. Логічними виглядають звідси два наступних принципи: 1) лінгвокультурне дослідження мовної одиниці є одночасно і когнітивним дослідженням; 2) лінгвокультурний концепт слід застосовувати як основну одиницю дослідження в когнітивній лінгвістиці.

„Ментальну” основу мають також „фрейм”, „сценарій”, „поняття”, „образ” – одиниці когнітивістики, культурології, психології, філософії, літературознавства. Проте у складі семантичної структури концепту, на відміну від зазначених одиниць, існує компонент, який вважається центральним, основним. Навколо знаходяться інші компоненти, які разом з центральним формують гаму оцінних характеристик концепту. Незважаючи на різний ступінь якісної місткості, кожний з компонентів вміщує власний (індивідуальний) оцінний індекс.

Обґрунтованими слід вважати спроби дослідників порівняти слово і концепт. Оскільки слово і концепт матеріалізуються в однаковому звуковому і буквенному комплексі, то ці два явища в інтересах методології необхідно розмежувати. Тактикою такого розмежування може слугувати порівняльний аналіз семантичної структури слова і семантичної структури концепту.

Слово як структурно-семантична одиниця слугує для позначення предметів, явищ природи, різноманітних уявлень людини про оточуючий світ. Слову притаманні семантичні, фонетичні, граматичні чинники; кожна мова виявляє при цьому власну специфіку. Слово має статус цілісної, автономної одиниці; воно вільно відтворюється у мовленні. Розрізняють лексичне значення і граматичне значення слова. У значеннях слова закріплюються результати пізнавальної діяльності людини. У слові формуються, знаходять вираження і передаються поняття, які зберігаються у свідомості людини у вигляді конкретних і абстрактних образів, уявлень, які різні за обсягом, кількісним виміром, якістю, можливістю і характером інтенсивності розвитку тощо.

Слово має формальну структуру і семантичну структуру. Формальна структура відображає побудову слова; вона зазнає постійних змін (варіює) у лінійному синтагматичному вимірі у межах речення. Семантична структура слова складається з мінімальних компонентів, які у сукупності відбивають його зміст (*Inhalt*). При визначенні змісту слова ми виходимо з лексичного значення слова (*lexikalische Bedeutung*). Це те, що зафіксовано у словнику і що людина має на увазі, коли вживає певне слово [4, с. 236]. Наприклад, лексичне значення слова *Leben* словник „Wahrig

Deutsches Wörterbuch” розкриває так: **Leben** – *Daseinsform von Menschen, Tieren, Pflanzen; Zeit des Daseins, Lebensdauer (eines Lebewesens)* [23, с. 2314]. У контексті лексичне значення набуває додаткових, конотативних, характеристик: експресивну/емоційну/ стилістичну забарвленість, а також оцінку, наприклад: ... *ein behagliches /kümmerliches/ stilles Leben führen* (вести затишне / убоге / спокійне життя). Лексичне значення у сукупності з конотацією утворює зміст слова (*Inhalt*). Контекст впливає на лексичне значення слова. Наприклад, вживання слова *Leben* у словосполученнях *am Leben bleiben* (залишатися в живих), *die Schule des Lebens* (школа життя); *das Leben des Seemanns* (життя моряка); *sein Leben für etw. einsetzen* (ризикувати своїм життям), *auf Leben und Tod* (не на життя, а на смерть), ... *hier herrscht reges Leben* ... (тут панує пошвавлення); ... *erzähl mir von deinem Leben und Treiben* ... (... розкажи, як живеш, чим займаєшся ...) ілюструє його конотативні можливості. При певних обставинах створюються основи концептуалізації слова.

Лінгвокультурний концепт, маючи „суб’єктивну” основу і „відносний” характер вживання і сприйняття, у міру збільшення обсягу семантичної структури і розширення локального, часового, комунікативного простору, отримує загально визнані індекси (сенси), що призводить до його сприйняття як „об’єктивного” (реального) явища. Звичайно, ця „об’єктивність” умовна, оскільки йдеться про одиницю ментального плану. Життя засвідчує, що концепт може змінювати свої сенси, проте впродовж певного відрізка часу та у межах певної соціо/етно-групи ці сенси відбивають існуючі факти культури. Прикладом цього може слугувати концепт DEUTSCHE SPRACHE (НІМЕЦЬКА МОВА). Німецька мова – це мова Гейне, на цій мові написаний поетичний твір „Lorelei”. Однак, ця мова асоціюється з країною, яка розв’язала Другу світову війну. Впродовж і після цієї війни концепт НІМЕЦЬКА МОВА викликав здебільшого негативні асоціації. І не тільки в країнах, які були окуповані фашистською Німеччиною. Прошли роки, змінилися покоління, і слова НІМЕЦЬКА МОВА у більшості людей не викликають минулих асоціацій. Сенси: *Barbarei* (варварство), *Roheit* (жорстокість), *Grausamkeit* (лютість), *Schamhaftigkeit* (соромливість), *Schuld* (провина) — змінилися на інші: *Vereinigung* (об’єднання), *Identität* (ідентичність), *Ausgleich* (примирення; відшкодування), а також: *Herder-Institut*, *Goethe-Institut*, *DAAD* (Німецька Служба Академічного Обміну). Більшість з цих смислів вже перейшли до концептів і самі утворюють з поріднених смислів власне концептополе — такі як *Identität* або *DAAD*. „Суб’єктивний чинник”, таким чином, є одним із імпульсів зміни (руху) концепту. Він надає йому конкретної значеннєвої риси: більшу динаміку зміни свого змісту, ніж слово.

Динамічна природа концепту є одночасно його ознакою і функцією. Динаміка концепту надає можливість людині отримувати знання про оточуючий світ, який змінюється. Оскільки люди постійно пізнають нові речі у цьому світі, а сам світ також постійно змінюється, людська наука завжди повинна мати форму, яка швидко реагує на ці зміни. У цьому зв’язку О. Кубрякова зазначає: семантичний аналіз як такий пов’язаний з поясненням слова, а концептуальний аналіз являє собою процес пізнання. Аналіз слова і аналіз концепту в основі своїй мають різні підґрунтя [11, с. 85-91]. Слово знаходить реалізацію у мовному контексті (у мовленні), а концепт виникає у «культурних текстах». Джерелами таких текстів є прислів’я, афоризми, сталі словосполучення, відомі твори культури, наукові теорії, прізвиська відомих людей, назви міст. Наприклад: *Menschen guten Willens* (люди доброї волі), *der Spatz in der Hand* (горобець у руці), *da liegt der Hund begraben* (от де собака заритий), *Die Leiden des jungen Werthers* (Страждання молодого Вертера), *die USA* (США - Сполучені Штати Америки), *Martin Luther* (Мартин Лютер), *Dresden* (Дрезден).

Навколо цих (та інших) лексичних одиниць організовані певні області культури [3, с. 283-284]. Вони утворюють зміст концепту і разом з іншими даними формують смисл тексту.

Зміст концепту і смисл (сказаного) встановлюється шляхом аналізу сукупності мовних засобів вираження концепту і тексту (у межах діалогу, між „стимулом” і „реакцією”), в якому він вживається [15, с. 10-11]. У результаті такої взаємодії виникають предметні асоціації. Асоціації, однак, можливі лише тоді, коли адресат володіє загальною ситуацією та мовною компетентністю. Так, вживання слова *Verkehrsvertrag* (назва міжнародного договору — В.К.) у контексті історії Німеччини асоціюється з конкретним історичним часом (1972 рік, кінець епохи „холодної війни”), історичними суб'єктами (ФРН і НДР), конкретним змістом — договір ліквідував перешкоди у пересуванні громадян ФРН і НДР через кордони цих країн. Цей Договір знаменував початок кардинальних змін у політичних стосунках між ФРН і НДР. Один з провідних концептуальних смислів слова *Verkehrsvertrag* — це „крок назустріч”. Договір став першим свідченням конкретних політичних дій двох німецьких країн на благо своїх громадян. Інший концептуальний смисл слова *Verkehrsvertrag* пов'язується з тим, що цей договір викликав значний резонанс на політичній арені Європи, засвідчивши позитивні зміни у стосунках між Сходом і Заходом.

Підсумовуючи сказане, можна зробити такі висновки. Вихідним узагальнюючим принципом дослідження лінгвокультурного концепту є логіко-філософське розуміння природи виникнення і функціонування мовних явищ, а загальним методологічним принципом — концептуальний (когнітивний) аналіз. Суть і смисл такого аналізу полягає у встановленні на системній і функціональній основах тих загальних і індивідуальних ознак (чинників) лінгвокультурного концепту, які визначають його суть (і смисл у межах тексту), а також які дозволяють виокремити його від інших культурних мовно-ментальних одиниць. Лінгвістичний аналіз, що проходить у напрямі від семантики слова до змісту концепту, себе виправдовує: нові наукові дослідження цього плану сприяють уточненню і поглибленню даних про мовні і концептуальні картини світу.

1. Арутюнова Н.Д. Наивные размышления о наивной картине мира // Язык о языке. — М., 2000.
2. Белова А.Д. Вербальне відображення концептосфери етносу: сучасний стан вивчення проблеми//Мовні і концептуальні картини світу. Збірник наукових праць № 5. — К.: Київ. націон. ун-т ім. Т. Шевченка, 2001.
3. Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков. — М., 1999.
4. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. — М.: Русские словари, 1997.
5. Воркачев С.Г. Методологический основания лингвоконцептологии//Аспекты метакоммуникативной деятельности. Межвуз. сб. научн. тр. — Вып. 3. — Воронеж, 2002.
6. Воробьев В.В. Культурологическая парадигма русского языка: Теория описания языка и культуры во взаимодействии. — М.: Ин-т русск. яз. им. А.С.Пушкина, 1994.
7. Воробьев В.В. Лингвокультурологическая парадигма личности. — М.: Рос. ун-т дружбы народов, 1996.
8. Воробьев В.В. Прагматические аспекты лингвокультурологии // Социопрагматика и преподавание иностр. языков: Сб. науч. тр. — М.: МГИМО, 1997.
9. Карасик В.И. О категориях лингвокультурологии//Языковая личность: проблемы коммуникативной деятельности. — Волгоград, 2001.
10. Кагановська О.М. Семіотичний аспект концептуальної організації художнього тексту// Мови і концептуальні картини світу. Зб. наук. пр. № 5. — К.: Київ. націон. ун-т ім. Т. Шевченка, 2001.
11. Кубрякова Е.С. Об одном анализе концептуального анализа слова ПАМЯТЬ // Логический анализ языка. Культурные концепты. — М., 1991.

12. Кузнецов А.М. Национально-культурное своеобразие слова // Язык и культура: Сб. обзоров. – М.: ИНИОН АН СССР 1987. 13. Маслова В.А. Введение в лингвокультурологию. – М.: Наследие, 1997. 14. Ольшанский И.Г. Этно(психо)семантика и национально- культурное своеобразие языков // Проблемы этносемантики: Сб. обзоров.– М.: ИНИОН РАН, 1998. 15. Попова В.З., Стернин И.А.. Понятие «концепт» в лингвистических исследованиях. Воронеж, 1999. 16. Радченко О.А. Язык как мирозидание: Лингвофилософская концепция неогумбольдтианства: Автореф. дис.... докт. филол. наук. – М.: Ин-т языкознания РАН, 1998. 17. Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. Изд.2-е. – М.: Академический проект, 2001. 18. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. М.: Языки русской культуры, 1996. 19. Толстой Н.И. Язык и народная культура: Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. – М.: Изд-во "Индрик", 1995. 20. Чередниченко О.І. Багатомовність і концептуальна картина світу // Мови і концептуальні картини світу. Збірник наукових праць. – К.: Київ. націон. ун-т ім. Т. Шевченка, 2002. 21. Bartmiński J. Słownik ludowych stereotypów językowych: Założenia ogólne // Etnolingwistyka /Pod red. J. Bartmińskiego. – Lublin, 1988. – Т. 1. 22. Bartmiński J. O profilowaniu pojęć w słowniku etnolingwistycznym. // Profilowanie pojęć. Wybór prac. – Lublin, 1993. 23. Wahrig Deutsches Wörterbuch. – Gütersloh, Berlin, München, Wien: Verlagsgruppe Bertelsmann GMBH/ Bertelsmann Lexikon-Verlag 1975.

ON THE RESEARCH METHODOLOGY IN THE STUDY OF CONCEPTS OF LANGUAGE AND CULTURE

Viktor Kozlovskyi

The paper deals with the issues of suitable methodology for the study of concepts. Such a study should proceed from the logical-philosophical understanding of the evolution and functioning of language phenomena. The essence of the analysis of concepts lies in establishing the general and individual features determining the nature of the concept within the text and also providing sufficient grounds for delineating the concept from other units of culture as well as language and mind.

Key words: conceptual analysis, linguistic and mental units, conceptual and linguistic pictures of the world.